

JONA LENDERING & VINCENT HUNINK

HET VISIOEN VAN CONSTANTIJN

Een gebeurtenis die de wereld veranderde

HET VISIOEN VAN CONSTANTIJN

Jona Lendering & Vincent Hunink

HET VISIOEN VAN
CONSTANTIJN

Een gebeurtenis die de
wereld veranderde

Uitgeverij Omniboek

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl
www.livius.org
www.vincenthunink.nl

Copyright © 2018 Jona Lendering & Vincent Hunink

Alle afbeeldingen © Livius, behalve p. 30 (Drents Museum, Assen), p. 98 en 108 (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden), p. 91 (Wikimedia Commons, gebruiker Gabor Szilasi), p. 118, 132 en 156 (Alexander Smarius) en p. 114 (Bibliothèque Nationale de France). Voor de landkaarten is gebruikgemaakt van materiaal van het Ancient World Mapping Project.

De opbrengst van dit boek zal worden gebruikt voor de uitgave van nieuwe vertalingen van Griekse en Romeinse teksten en de vernieuwing van de Livius.org-website.

Omslagontwerp Suzan Beijer grafisch ontwerp
Vormgeving binnenwerk Studio Mol
Omslagbeeld kop van Constantijn (Rome) Trier, Rheinisches Landesmuseum (kopie), Rome, Musei Capitolini, Palazzo dei Conservatori, Cortile (orgineel)
ISBN 9789401913096
ISBN e-book 9789401913102
NUR 683

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	7
1 De legende	9
2 Crises	15
3 Een spirituele crisis?	21
4 De Franken	27
5 De Tetrarchie	35
6 Constantijns eerste regeringsjaren	45
7 De Lofrede van 310	55
8 Panegyriek	79
9 Het visioen van Constantijn	87
10 De slag bij de Milvische Brug	93
11 Dromende keizers	105
12 Ambigüiteiten	115
13 De kerstening	125
14 Heidens visioen, christelijke legende	139
Epiloog	149
Stamboom	157
Landkaart	158
Tijdlijn	160
Meer weten?	164
Dank	167
Noten	168
Register	174

INLEIDING

Wie rondwaalt door een archeologisch museum in Noord-Frankrijk – pakweg Reims of Straatsburg – kan de enorme hoeveelheid Romeinse sculptuur uit de derde eeuw n.Chr. moeilijk ontgaan. Hier een beeldje van de Romeinse god Mercurius, daar afbeeldingen van de oud-Gallische goden Teutates en Rosmerta, even verderop een reliëf van de oosterse lichtgod Mithras. Geen museumbezoeker zal concluderen dat de Romeinse religieuze wereld in deze tijd in een crisis verkeerde.

Desondanks zou alles veranderen. Het verhaal valt samen te vatten in één zin: in de tijd van de christenvervolgingen had keizer Constantijn een visioen, waarna hij zich tot het christendom bekeerde, zijn vijanden versloeg en de kerk begon te begunstigen. Dit was het moment waarop de kerstening begon en de grondslagen werden gelegd voor de christelijke Middeleeuwen.

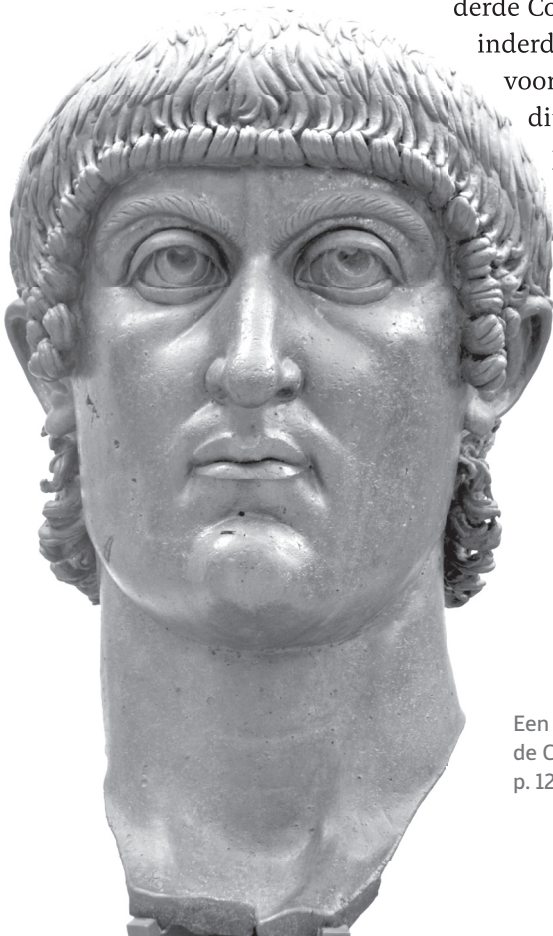
Zoals het met dit soort verhalen gaat, is het op hoofdlijnen correct, maar op detailniveau niet. Daarover gaat dit boek, dat dus geen keizerbiografie is, maar gaat over de puzzels rond Constantijns visioen. Na enkele inleidende hoofdstukken over de wereld van Constantijn is de kern van dit boek de op p. 55-78 vertaalde oudste bron over dat visioen: een lofrede die in 310 is uitgesproken in Trier. Na die redevoering komt de eigenlijke

vraag aan de orde: hoe uit dat visioen, dat een heidens karakter had, een christelijke legende kon ontstaan.

Dit alles zal af en toe worden onderbroken door uitleg van de wijze waarop oudheidkundigen tot hun conclusies komen. Het eerste advies dat mensen krijgen die schrijven voor het grote publiek – “laat de ‘aannemelijks’, de ‘mogelijks’ en de ‘denkbaars’ maar achterwege” – wordt in dit boek dus opzichtig genegeerd. Sterker nog: het gaat er hier om enkele complicaties te tonen waar oudheidkundigen tegenaan lopen.

Of de in dit boek geboden reconstructie klopt? Natuurlijk zou het aardig zijn als ze juist was: Constantijn heeft een heidens lichtvisioen gehad en is dit, doordat hij steeds vaker met christenen te maken kreeg, anders gaan interpreteren. Niet Constantijn veranderde het Romeinse Rijk, het christendom veranderde Constantijn. Misschien is het

inderdaad wel zo gegaan, maar de voornaamste boodschap van dit boek is te tonen dat de puzzel slechts beperkt oplosbaar is. Wie de Oudheid bestudeert, merkt dat zelfs een belangrijke historische gebeurtenis in een goed gedocumenteerde periode lastig te duiden is. Laten zien wat niet en wat wel te weten valt, dat is de ambitie van dit boek.

Een enorm portret van Constantijn in de Capitolijnse Musea in Rome (vgl. p. 121-122).

1 DE LEGENDE

Romulus en Remus, Hannibal, Julius Caesar, Jezus van Nazaret en een handvol keizers: dat zijn zo ongeveer alle personages uit de Romeinse geschiedenis die een historicus bij zijn publiek bekend mag veronderstellen. De eerste twee hadden iets van doen met een wolvin en de derde met olifanten. Caesar is bekend uit *Asterix*, Jezus door het christendom en de keizers vanwege hun excessen. De perverse Caligula, de brandstichter Nero, de gladiator Commodus. De Oudheid als rariteitenkabinet.

Op het lijstje van redelijk bekende Romeinen staat ook keizer Constantinus I ofwel Constantijn. Dat diens naam is ingeburgerd in een Nederlandse vorm en niet zelden wordt voorzien van de bijnaam “de Grote” illustreert dat hij niet de eerste de beste is geweest. Hij werd in 306 uitgeroepen tot keizer, schakelde in de daaropvolgende jaren enkele rivalen uit en regeerde vervolgens als alleenheerser tot 337. Anders dan de zojuist genoemde keizers is Constantijn geen rariteit: velen associëren hem met de opkomst van het christendom en weten dat hij grote invloed heeft gehad op de vorming van de latere wereld.

De daarvoor cruciale gebeurtenissen vonden plaats in de jaren 312-313. Twee paar keizers betwistten elkaar de heerschappij: Licinius in de Balkanprovincies had zich verbonden met Constantijn in Gallië, terwijl Daia in het oosten bondgenoot was

van Maxentius in Italië. Constantijn stak de Alpen over om te strijden tegen Maxentius en bereikte Rome, waar de twee keizers op 28 oktober 312 slag leverden bij de Milvische Brug over de Tiber. Maxentius kwam hierbij om het leven en Constantijn was vanaf dat moment alleenheerser in het westen van het Romeinse Rijk.

Volgens Eusebios, de bisschop van Caesarea in Palestina, had Constantijn voorafgaand aan dit gevecht een visioen van een lichtend kruis, dat hem deed concluderen dat hij de god van de christenen aan zijn zijde had.¹ Na zijn overwinning ontmoette hij in Milaan zijn bondgenoot Licinius. De twee bondgenoten bespraken de toekomst en beëindigden de christenvervolgingen, waarna Licinius naar het oosten afreisde en Daia versloeg. Voor het christendom waren deze gebeurtenissen dus een keerpunt.

De relatie tussen Constantijn en Licinius bleef niet vriendschappelijk. In 324 stortten ze zich in een nieuwe burgeroorlog en ook daarin was Constantijn succesvol. Toen hij eenmaal alleenheerser was, organiseerde hij een grote vergadering van alle kerkelijke autoriteiten, waarin de geestelijken zochten naar de oplossing van enkele slepende theologische kwesties: het Concilie van Nikaia (Nicea). Later bouwde Constantijn ook enkele grote kerken. Zo was het christendom niet alleen erkend als toegestane religie, maar raakte het ook verankerd in de openbare ruimte. Als een latere heerser zou besluiten het nieuwe religieuze beleid terug te draaien, zou hij een weerbaar christendom tegenover zich vinden.

Zover kwam het niet. Constantijns zonen Constantinus II, Constantius II en Constans volgden hem op en gingen op de ingeslagen weg verder. Een heroïsche eindstrijd heeft het heidendom niet gehad: in het laatste kwart van de vierde eeuw beëindigden de keizers de subsidiëring van de heidense eredienst, waarna de kerstening van het imperium alleen nog een kwestie was van tijd.

Tot zover een eerste rondgang langs de materie. De hedendaagse lezer mag sceptische vragen stellen. De meeste mensen hebben

geen visioenen, sluiten goddelijke interventies in de loop van de geschiedenis uit en zullen zich afvragen wat er waar kan zijn van Constantijns claim een lichtend kruis te hebben gezien. Temeer daar de oudste beschrijving van dit visioen spreekt over heidense goden. Bovendien worden tijdens zijn regering nog meer visioenen vermeld. Is het trouwens niet verdacht dat van keizer Aurelianus, die zo'n veertig jaar vóór Constantijn regeerde, eveneens werd beweerd dat hij vlak voor een beslissend gevecht een visioen had gehad?² Was Constantijns christendom een kwestie van overtuiging of berekening? Heeft hij zich eigenlijk wel bekeerd? Wat maakte het voor heidenen aantrekkelijk de oude goden te verlaten en een nieuwe god te aanvaarden? Bestond er onder de heidenen al onvrede over hun religie en maakte dat het christelijke doopsel aantrekkelijk, of was het heidendom nog springlevend en vormde Constantijns geloofsovergang een ingrijpende ommekeer?

Een ander probleem: wie waren die heidenen eigenlijk? Het begrip komt uit de joods-christelijke wereld, waarin alle niet-medegelovigen over één kam werden geschoren, hoewel de niet-joden en niet-christenen zichzelf nooit definieerden als heidenen. Ze vereerden de goden van hun eigen stad en van de Romeinse staat. Ook betoonden ze eer aan de keizer. Sommige volken hadden eigen godheden – de Egyptenaren hun Isis, de Galliërs hun Grannus en de Bataven hun Magusanus – en daarnaast hadden bepaalde beroepsgroepen eigen culten. Over dit bonte geheel werd verschillend gedacht, maar niemand noemde zichzelf heiden. Het woord zal in dit boek alleen worden gebruikt omdat het nu eenmaal ingeburgerd is. Het bewijst eens te meer in welke mate het in de vierde eeuw doorgebroken christendom het latere denken blijft beïnvloeden.

Heidendom is niet het enige joods-christelijke concept dat nog in gebruik is. Een ander is polytheïsme: de heidenen zouden in meer dan één god hebben geloofd. Onwaar is dit niet, maar het meergodendom was wel onderhevig aan verandering. Het waren niet alleen de filosofen die meenden dat de vele goden manifestaties waren van één ware god. Omgekeerd waren lang niet alle

joden en christenen zuivere monotheïsten. Verschillende teksten noemen christelijke gelovigen die de realiteit erkennen van de hogere machten die anderen beschouwden als goden. Menig christen beschouwde die machten als vervaarlijke demonen. Zeker, die waren machteloos tegenover Christus, maar je kon beter voorzichtig zijn met bijvoorbeeld heidens offervlees.³

Nog zo'n vraag: hoe zag het christendom in de vierde eeuw er eigenlijk uit? De christelijke bronnen, voor een belangrijk deel geschreven door bisschoppen en andere beroepsgelovigen, wekken de indruk dat het gaat om een exclusieve cultus: wie zich liet dopen mocht de oude goden niet langer vereren en omgekeerd vereerden de heidenen, wie dat ook waren, Christus niet. Dit is het dominante beeld gebleven: tot in onze tijd wordt het vreemd gevonden als iemand én christen én hindoe is. In de Oudheid sprak dit niet vanzelf. Een voorbeeld is de Romeinse officier Bacurius, die leefde aan het einde van de vierde eeuw, toen het heidendom al was geïmplodeerd en het christendom de dominante religie was geworden. De christelijke auteur Rufinus beschouwde deze Bacurius als christen, terwijl de heidenese auteur Libanios meende dat de man de oude goden in ere hield.⁴ Beiden waren met hem bevriend en er is geen reden aan te nemen dat een van hen liegt. De officier moet zich beleefd hebben aangepast aan zijn gastheren: in het ene gezelschap zal hij het Onzevader hebben gebeden en in het andere tot de huisgoden.

Wie zou er representatiever zijn: de exclusivistische auteurs van de christelijke bronnen of de hoffelijke Bacurius? De vraag is verwant met een andere. Het christendom van de tweede en derde eeuw was heel pluriform en de diverse stromingen claimden allemaal dat alleen zij het ware geloof hadden. Tijdens het Concilie van Nikaia legden de bisschoppen een officiële leer vast, maar daarmee kwam nog geen einde aan de discussies. In feite kristalliseerde het christendom zich pas uit na Constantijn. Zo komt de vraag op waartoe hij zich eigenlijk bekeerde.

De vragen hopen zich dus op. Wie zich in de materie verdiept, ontdekt al snel hoe weinig er klopt van wat op p. 9-10 is verteld over Constantijns bekering. In het jaar 312 werden de christenen helemaal niet vervolgd: de vervolgingen waren al voorbij en Constantijn en Licinius konden er dus geen einde aan maken. Ook had Constantijn in dat jaar geen visioen. Hij heeft wel degelijk iets meegemaakt, maar dat was in 310 en had weinig van doen met het christendom. Wél versloeg hij in 312 zijn tegenstander Maxentius. Later zou Constantijn bovendien het christendom gaan begunstigen en nog later zou hij, door zijn biograaf te souffleren, zijn eigen legende helpen vormen.

Daaraan was het een en ander voorafgegaan. Het is zinvol eerst een blik te werpen op de problemen waarmee het Romeinse Rijk in de derde eeuw te kampen had. Die waren in elk geval militair, bestuurlijk, economisch, monetair en wellicht ook religieus van aard.

2 CRISES

Ruim een eeuw voordat Constantijn Maxentius versloeg – op 4 februari 211 om precies te zijn – was in York keizer Septimius Severus overleden. Op zijn sterfbed zou hij zijn twee zoons, Caracalla en Geta, nog eenmaal goede raad hebben gegeven: ze moesten samenblijven, de soldaten betalen en zich verder van niemand iets aantrekken.¹ Het valt niet uit te maken of dit cynische advies werkelijk is gegeven, maar in elk geval volgde Caracalla de eerste raad niet op: al voor het einde van het jaar was Geta vermoord. Helaas volgde Caracalla het tweede advies wel op: toen hij eenmaal alleenheerser was, verdubbelde hij de soldij.

In alle voorindustriële staten is het leger de grootste post op de overheidsbegroting en het Romeinse Rijk was op die regel geen uitzondering. Door de militaire uitgaven te verdubbelen schiep Caracalla een acuut financieringsprobleem, dat hij oploste met een beproefde methode: hij verlaagde het zilveragehalte van de munten. Zo kon hij met evenveel zilver meer munten slaan. De geldontwaarding bleef echter niet onopgemerkt: archeologen hebben diverse muntschatten opgegraven, verborgen door mensen die wisten dat hun oude munten een hogere edelmetaalwaarde hadden dan die van Caracalla. Hij moest nu een antwoord vinden op het afnemende vertrouwen in het muntstelsel

en koos ervoor een nieuw type munt te slaan, de *antoninianus*, die geacht werd twee oude zilverstukken waard te zijn maar slechts de helft groter was. In feite devalueerde hij dus opnieuw, wat het vertrouwen in het muntstelsel nog een knauw gaf.

Dit was niet het enige probleem waarvoor de Romeinse keizers zich gesteld zagen. In 224 kwam in het aloude Parthische Rijk (ruwweg Irak en Iran) een nieuwe dynastie aan de macht, de Sassaniden uit Perzië. Hiermee hadden de Romeinen voor het eerst in tijden aan hun oostgrens weer een serieuze tegenstander. Iets vergelijkbaars gebeurde in het noorden, waar Germaanse stammen gingen samenwerken. De federaties van de Franken, de Saksen en de Alamannen zouden na het midden van de derde eeuw steeds gevaarlijker worden.

De keizers moesten vaker en op meer plekken ten strijde trekken. Daarom lijkt het leger te zijn vergroot. In 193 telde het dertig legioenen, zo'n zestig jaar later waren dat er vijfendertig, terwijl de soldaten dus meer soldij kregen. Dit voerde de druk op de staatsfinanciën nog verder op. De opeenvolgende keizers zagen geen andere oplossing dan verdere devaluatie.

Gelukkig was er een alternatief. In het noorden kon Rome zijn vijanden afkopen. Elke Germaanse krijgshoofd had goud nodig om zijn vazallen te belonen, maar hij hoefde dat niet per se te bemachtigen in een oorlog. Een Romeinse betaling kon zo iemand gunstig stemmen, handel mogelijk maken en resulteren in de vreedzame integratie van een stam in het Romeinse economische systeem. Tegelijk vormde die stam dan een buffer tegen verderop wonende stammen. Een ander voordeel was dat de voormalige vijand kon worden gevraagd om, vanzelfsprekend tegen aanvullende betaling, als bondgenoot mee te vechten in toekomstige oorlogen. Tot slot was er het voordeel dat er geen Romeinse soldaten sneuvelden en de afschrikking intact bleef. Dreiging gaat immers alleen uit van levende soldaten. Aan betaling kleefde echter ook een nadeel: per definitie kostte het geld.

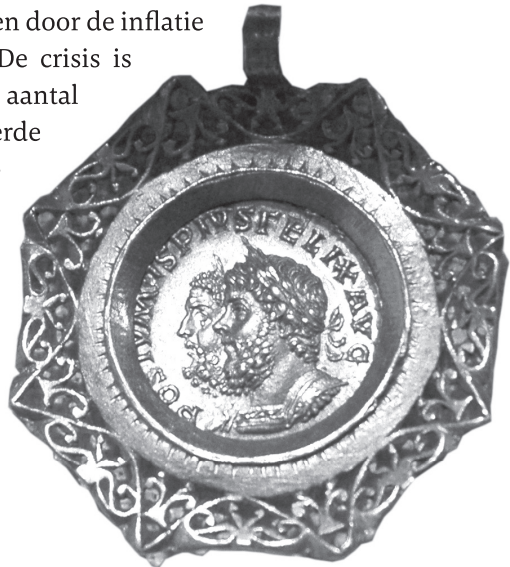
Naast de financiële moeilijkheden en de spanningen aan de grens kampten de keizers met een derde probleem: hun legitimiteit. In 235 werd de laatste heerser uit de dynastie van Sep-

timius Severus en Caracalla vermoord, waarna de macht in handen kwam van de zogeheten soldatenkeizers. De eerste hiervan, Maximinus Thrax, was een goede veldheer die oorlog voerde tot diep in Germanië. Maar ook al was hij succesvol, hij behoorde niet tot een erkende keizerlijke familie, waardoor het hem ontbrak aan respectabiliteit. Dat verlaagde de drempel om tegen hem in opstand te komen en al na drie jaar werd hij vermoord. In de halve eeuw na 235 plaatsten de legers menig succesvol officier op de troon en werd menig zo aan de macht gekomen vorst gedood omdat de soldaten een andere succesvolle officier geschikter vonden. Tussen 235 en 285 erkende de Senaat een stuk of twintig keizers.

Daarnaast waren er allerlei lokale potentaten. Vanaf 260 waren er in feite zelfs drie rijken: een centraal keizerrijk, een oostelijk rijk met als hoofdstad Palmyra en een Gallisch Keizerrijk. Onnodig te zeggen dat de heersers onderling streden en zo de problemen verder vergrootten.

Tot dit punt was het relaas vooral gebaseerd op geschreven bronnen, aangevuld met munten. De archeologie biedt hetzelfde beeld. Terwijl verschillende steden muren bouwden raakten tal van openbare gebouwen in verval omdat de aloude onderhoudsfondsen door de inflatie onderuit waren gegaan. De crisis is ook te herkennen aan het aantal scheepswrakken: uit de derde eeuw zijn er minder bekend dan uit de tweede. Aangezien er geen spectaculaire verbeter-

Goudstuk van Postumus (vooraan) met achter zich zijn beschermgod, Hercules, te zien in het Metropolitan Museum in New York. De munt is al in de Oudheid opgenomen in een hanger.

ring was in de stabiliteit van de zeeschepen, moet de afname van het aantal wrakken samenhangen met een daling van het aantal schepen en dus het handelsvolume. Zo kwam er, afgaande op de amforen die in Rome en omgeving zijn gevonden, in de derde eeuw een einde aan de import van Andalusische olijfolie. De jaarlijks op Groenland afgezette ijslaagjes bieden weer een andere aanwijzing: hieruit valt af te leiden dat er op het noordelijk halfrond minder zware metalen in de atmosfeer waren, wat vermoedelijk samenhangt met de sluiting van Romeinse loodmijnen.

Klimatologen hebben vastgesteld dat er in de derde eeuw ook een einde kwam aan de tot dan toe voor de landbouw gunstige klimaatomstandigheden. De kans op een misoogst, sowieso groot in een samenleving zonder kunstmest, nam toe en zorgde ervoor dat mensen kwetsbaarder werden voor epidemieën. Epidemieën die zich, omdat de Romeinen steeds meer goede wegen bouwden, ook steeds makkelijker verspreidden. Kortom, de derde eeuw was een crisistijd.

Het beeld van militaire, bestuurlijke, economische, monetaire en andere moeilijkheden is dus gebaseerd op uiteenlopende soorten bewijsmateriaal. Deze variatie vormt een aanwijzing dat de crisis een “hard” gegeven is, maar enkele nuanceringen zijn op hun plaats. Ook al wisselden de keizers elkaar snel af, de burgeroorlogen duurden zelden lang. Vergeleken met eerdere en latere catastrofes vielen de nederlagen in de buitenlandse oorlogen in de derde eeuw mee. De verliezen waren steeds te compenseren. De bouw van stadsmuren duidt niet altijd op een concrete militaire dreiging: een monumentale wal was tevens een statussymbool en die functie zal in bijvoorbeeld de steden van Spanje belangrijker zijn geweest dan de militaire. De muur die keizer Aurelianus (r. 270-275) bouwde om Rome moest vooral bewijzen dat hij in staat was tot zo’n project en dus de macht stevig in handen had. Andere stenen muren kunnen zijn gebouwd omdat ze duurzamer waren dan houten palissades. In veel gebieden lijkt de situatie al met al beheersbaar te zijn geweest. Zo is het

al genoemde Gallische Keizerrijk niet alleen te interpreteren als crisissymptoom, maar ook als uitdrukking van het zelfvertrouwen van de provincies ten noorden van de Alpen.

Zulke nuanceringen verdienen echter ook weer nuancering. Sommige stadsmuren mogen dan statussymbolen zijn geweest, het hergebruik van ouder bouw materiaal in andere stadswallen bewijst dat ze in grote haast – voor een concrete dreiging – zijn gebouwd. Ook werden de steden kleiner. Zo omsloot de muur van Xanten, die ooit negenendertig huizenblokken had omgeven, nog maar negen blokken. Een deel van de stadsbewoners lijkt in de derde en vroege vierde eeuw te zijn weggetrokken naar de grote, versterkte boerderijen die archeologen “paleisvilla’s” noemen. De trek naar het platteland kan echter niet de hele leegloop van de steden verklaren. Opmerkelijk genoeg was er tegelijkertijd een bevolkingstoename in de gebieden direct buiten het imperium. In Nederland groeiden bijvoorbeeld de Germaanse dorpjes in de Achterhoek en Overijssel. Het is denkbaar dat bij het ontstaan van nieuwe stammen als de Franken en de Alamannen mensen betrokken zijn geweest die de Romeinse steden hadden verlaten.

Een laatste nuancering is dat de crisis niet overal tegelijk even ernstig was. In het onafhankelijk geworden Gallische Keizerrijk begon ze pas echt toen Aurelianus, de door de Senaat erkende heerser van het centrale keizerrijk, in 274 Gallië heroverde. De Rijnlegers konden vanaf dat moment marsbevelen krijgen om in het oosten te gaan strijden, waardoor de Rijn grens zo verzwakt raakte dat de Franken en Alamannen die konden passeren. De crisis had nu ook Gallië bereikt, juist nu het centrale keizerrijk er enigszins bovenop aan het komen was.

Dit was de wereld waarin Constantijn werd geboren. Hoewel zijn geboortjaar niet precies bekend is, lijkt het tijdens de regering van Aurelianus te zijn geweest.² In elk geval was het een tijd waarin, zelfs als de problemen beheersbaar waren, oude zekerheden ter discussie waren komen staan.

Het is een van de bekendste verhalen uit de Oudheid: hoe keizer Constantijn aan de vooravond van een belangrijke veldslag een visioen had van een lichtend kruis, zich bekeerde tot het christendom, een einde maakte aan de vervolgingen, de kerk begon te begunstigen en in feite de grondslagen legde voor de christelijke middeleeuwen. Zo simpel is het echter niet. De eerste tekst die de gebeurtenis vermeldt, een redevoering die in dit boek voor het eerst in Nederlandse vertaling verschijnt, beschrijft het visioen namelijk als heidens. In *Het visioen van Constantijn* wordt uit de doeken gedaan hoe de gebeurtenis zich heeft ontwikkeld tot een van de beroemdste christelijke legenden. Ook maakt het enkele van de problemen inzichtelijk die oudheidkundigen tegenkomen als zij proberen te reconstrueren wat ooit is gebeurd.

JONA LENDERING is historicus en werkzaam in de wetenschapsvoorlichting. Hij is vooral bekend van zijn websites MainzerBeobachter.com en Livius.org. **VINCENT HUNINK** is als classicus verbonden aan de Nijmeegse Radboud Universiteit en publiceert met grote regelmaat vertalingen van vooral Latijnse teksten. Ze werkten eerder samen aan Velleius Paterculus' *Romeinse geschiedenis* en een verzameling teksten van Tacitus over de oude Germanen, *In moerassen en donkere wouden*.

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

ISBN 978-94-0191-309-6 NUR 683

9 789401 913096